

DIFERİTİ

Frans de Waal (1948–2024), unul dintre cei mai cunoscuți primatologi și etologi din lume, a obținut titlul de doctor în zoologie și etologie la Universitatea din Utrecht. Începând cu 1981, a trăit și a lucrat în Statele Unite. A publicat sute de articole științifice despre comportamentul primatelor în reviste precum *Nature*, *Science*, *Scientific American* și altele. În 2007 a fost inclus de revista *Time* în Lista celor 100 cei mai influenți oameni ai momentului, iar în 2011 *Discover* l-a numit printre cei mai importanți 47 oameni de știință din toate timpurile. Cărțile sale, traduse în cincisprezece limbi, abordează teme fundamentale precum moralitatea, cultura sau religia prin prisma comparației dintre oameni și primat. Primul său volum, *Chimpanzee Politics* (1982), face o paralelă între luptele pentru putere ale cimpanzeilor și intrigile din lumea politică. Au urmat: *Peacemaking among Primates* (1989; distinsă cu Los Angeles Times Book Award), *Good Natured. The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals* (1996), *Bonobo. The Forgotten Ape* (1997), *The Ape and the Sushi Master. Cultural Reflections by a Primatologist* (2001), *Tree of Origin. What Primate Behavior Can Tell Us about Human Social Evolution* (2001), *Our Inner Ape* (2005), *Primates and Philosophers. How Morality Evolved* (2006), *The Age of Empathy. Nature's Lessons for a Kinder Society* (2009), *The Bonobo and the Atheist* (2013; trad. rom. *Bonobo și ateul*, Humanitas, 2017), *Are We Smart Enough to Know How Smart Animals Are?* (2016; trad. rom. *Suntem îndeajuns de inteligenți pentru a înțelege inteligența animalelor?*, Humanitas, 2019), *Mama's Last Hug. Animal Emotions and What They Tell Us about Ourselves* (2019; trad. rom. *Mama. Ultima îmbrățișare. Ce ne spun emoțiile animalelor despre noi înșine*, Humanitas, 2020).

FRANS DE WAAL

DIFERITI

Genul văzut de un primatolog

Cu desenele autorului

Traducere din engleză și note
de Iulian Comănescu

HUMANITAS

Redactor: Alexandru Anghel
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Bogdan Nicolau
DTP: Dragoș Dumitrescu, Dan Dulgheru

Tipărit la Artprint

Frans de Waal

Different: Gender Through the Eyes of a Primatologist

Copyright © 2022 by Frans de Waal

All drawings by the author. All photographs by the author,
unless otherwise indicated.

All rights reserved.

© HUMANITAS, 2025, pentru prezenta versiune în limba română

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

De Waal, Frans

Diferiți: genul văzut de un primatolog / Frans de Waal;

trad. din engleză de Iulian Comănescu;

București: Humanitas, 2025

Conține bibliografie

ISBN 978-973-50-8702-9

I. Comănescu, Iulian (trad.)

591

575.8

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 021/311 23 30

Pentru Catherine, care a schimbat totul

Cuprins

<i>Introducere</i>	9
1. Jucăriile suntem noi	
<i>Cum se joacă băieții, fetele și alte primate</i>	29
2. Genul	
<i>Identitate și autosocializare</i>	50
3. Șase băieți	
<i>Cum e să crești fără surori în Olanda</i>	75
4. Metafora greșită	
<i>Exagerări ale patriarhatului la primate</i>	99
5. Surorile bonobo	
<i>Din nou despre maimuța uitată</i>	123
6. Semnale sexuale	
<i>De la organe genitale la chipuri și frumusețe</i>	150
7. Jocul împerecherii	
<i>Mitul femelei sfioase</i>	174
8. Violența	
<i>Violul, crima și câinii războiului</i>	204

9. Masculii (și femelele) alfa	
<i>Diferența dintre dominanță și putere</i>	231
10. Menținerea păcii	
<i>Rivalitățile de același sex, prietenia și cooperarea</i>	263
11. Grija față de pui	
<i>Abordarea maternă și cea paternă</i>	295
12. Sex cu același sex	
<i>Animale sub stindardul curcubeului</i>	328
13. Problema dualismului	
<i>Mintea, creierul și corpul sunt una</i>	354
<i>Mulțumiri</i>	367
<i>Note</i>	369
<i>Bibliografie</i>	385

INTRODUCERE

Cea mai tristă zi din cariera mea a început cu un telefon care m-a anunțat că cimpanzeul meu favorit fusese masacrat de doi rivali. Când m-am repezit, pe bicicletă, până la Grădina Zoologică Royal Burgers, în Olanda, l-am găsit pe Luit zăcând într-o baltă de sânge, descurajat, cu capul sprijinit de gratiile adăpostului de noapte. Deși de obicei e absent, a scos un oftat adânc atunci când l-am mângâiat pe cap. Era prea târziu, din păcate. A murit în aceeași zi, pe masa de operație.

Rivalitatea dintre cimpanzeii masculi poate atinge o asemenea intensitate, încât aceștia să se ucidă între ei, și nu numai la grădina zoologică. Avem în momentul de față peste zece relatări cu privire la masculi cu rang înalt în ierarhie uciși în libertate în același gen de luptă pentru putere. Aspirând la vârful piramidei, masculii fac și desfac alianțe, se trădează reciproc și plănuiesc agresiuni. Da: plănuiesc, fiindcă atacul asupra lui Luit avusese loc în adăpostul de noapte, în care trei masculi adulți erau ținuți la distanță de restul coloniei. Lucrurile ar fi putut avea un alt deznodământ afară, pe insula mare, unde se află cea mai cunoscută colonie de cimpanzei din lume. Femelele cimpanzeu intervin fără probleme în ciocnirile dintre masculii aflați în competiție. Chiar dacă nu-i putea împiedica pe aceștia să facă și să desfacă alianțe, Mama, femela alfa, pusese piciorul în prag în privința vărsării de sânge. Dacă ar fi fost la locul faptei, cu siguranță și-ar fi adunat trupele ca să intervină.

Moartea prematură a lui Luit m-a afectat foarte tare. Era un personaj foarte prietenos, care, în rolul său de lider, adusese pacea și armonia în colonie. Dar pe lângă asta, eram foarte dezamăgit. Până atunci, luptele la care asistasem se încheiaseră de fiecare dată cu o împăcare. Rivalii se sărutaseră și îmbrățișaseră după fiecare încăierare și păreau cât se poate de capabili să-și gestioneze neînțelegerile. Cel puțin așa mi se păruse. Cimpanzeii masculi adulți sunt prietenoși unii cu alții în cea mai mare parte a timpului, se toaletesază unii pe alții și se hârjonesc. Lupta sângeroasă care avusese loc îmi arătase că lucrurile pot scăpa de sub control și că aceiași masculi sunt capabili să se ucidă cu intenție între ei. Diferiți cercetători din teren îmi povestiseră despre atacuri care avuseseră loc în pădure în mod asemănător. Erau suficient de premeditate încât să le poți caracteriza drept „crime“.

Agresivitatea intensă a cimpanzeilor masculi are un echivalent feminin. Circumstanțele care o declanșează în cazul femelelor sunt destul de diferite însă. Și cei mai puternici masculi știu foarte bine că orice mamă se va transforma într-o furtună dezlănțuită dacă aceștia ridică măcar un deget împotriva progeniturilor sale. O astfel de mamă va deveni atât de feroce și de tenace, încât nu va putea fi oprită de nimic. Ferocitatea cu care maimuțele femele își apără puii e mai mare decât cea de care sunt capabile atunci când se apără pe ele însele. Instinctul matern este atât de generalizat la mamifere, încât am ajuns să facem glume pe seama lui, ca atunci când candidata la funcția de vicepreședinte al Statelor Unite Sarah Palin a spus despre sine că e o „Mama Grizzly“. Pornind de la asta, Gary Larson a desenat o caricatură în care un om de afaceri cu o geantă în mână intră într-un lift în care se află un urs mare și unul mic. Legenda spune: „Atunci când Conroy, cu mintea la afacerile lui, a intrat în lift și s-a băgat între femela grizzly și puiul ei, a urmat o tragedie“.

Fandis din junglele Thailandeii, acei vânători care pe vremuri prindeau elefanți sălbatici pentru a fi folosiți la defrișări, nu se temeau atât de tare să captureze masculi. Bine legat cu frânghii,

un astfel de exemplar era mai puțin periculos decât un pui mititel, atunci când îl prindeau în raza auditivă a mamei lui. Mulți *fandis* și-au pierdut viața fiindcă au înfuriat femele elefant.¹

În specia noastră, instinctul protector al mamei este atât de notoriu, încât, conform Vechiului Testament, regele Solomon a recurs la el. Față în față cu două femei care susțineau ambele că sunt mamele aceluiași copil, regele a cerut o sabie. Le-a propus femeilor să taie în două copilul, astfel încât fiecare dintre ele să se aleagă cu o jumătate din el. Una din femei a acceptat verdictul, dar cealaltă a protestat și a cerut ca micuțul să-i fie dat primei femei. Iar astfel, regele și-a dat seama cine este adevărata mamă. După cum spune scriitoarea britanică de romane polițiste Agatha Christie: „Iubirea unei mame pentru copilul ei nu se aseamănă cu nimic de pe lumea asta. Nu cunoaște lege sau milă, e gata de orice și nimicește orice-i stă în cale, fără nici un fel de remușcări”².

Dacă admirăm mamele care le iau apărarea copiilor, cu privire la combativitatea masculină vedem lucrurile mai critic. Și băieții, și bărbații stârnesc confruntări adesea, se comportă dur, își ascund vulnerabilitățile și caută pericolele. Nu tuturor le plac bărbații din aceste motive, iar unii experți le dezaprobă chiar. Atunci când se spune că „ideologia masculină tradițională” alimentează astfel de comportamente, nu e în nici un caz un compliment. Într-un document din 2018, Asociația Psihologică Americană (APA) definește această ideologie ca axată pe „antifeminitate, realizări, ascunderea slăbiciunii și predispoziție pentru aventură, risc și violență”. Tentativa APA de a salva bărbații de această ideologie a reaprins dezbaterile despre „masculinitatea toxică”, dar a fost în același timp respinsă din cauza faptului că denunța comportamentul masculin tipic în ansamblul lui.³

E ușor de văzut de ce tiparele de agresiune masculină și feminină sunt valorizate atât de diferit: primul nu face decât să producă probleme în societate. Am fost oripilat de moartea lui Luit, așa că nu vreau să descriu rivalitatea masculină ca pe o conjunctură lipsită de orice pericole. Dar de ce ar fi un produs al ideologiei?

Asta e o supoziție foarte hazardată: înseamnă că ne putem determina și planifica singuri comportamentele. Dacă așa ceva ar fi adevărat, nu am fi diferiți de alte specii? Dar nu este. La cele mai multe mamifere, bărbații luptă pentru statut și teritoriu, în timp ce femeile își apără cu vigoare progeniturile. Fie că acest comportament ne place, fie că nu, nu e greu deloc să vedem unde își are originea. Pentru ambele sexe, e vorba de moștenirea genetică.

Ideologia are prea puțin de-a face cu asta.

Diferențele sexuale din comportamentul animal și cel uman dau naștere la întrebări care se află în miezul aproape oricărei discuții despre gen. Sunt oare comportamentele masculin și feminin diferite în mod natural, sau în mod artificial? Și cât de diferite sunt, de fapt? Și oare există doar două genuri, sau mai multe?

Dar, înainte de a intra în acest subiect, vreau să clarific de ce sunt interesat de el și ce poziție am în privința asta. Nu am intenția de a justifica relațiile dintre genurile umane prin moștenirea noastră genetică de primat. Și nici nu cred că lucrurile sunt perfecte așa cum sunt. Admit faptul că genurile umane nu sunt și nu au fost egale, oricât de mult sondăm în trecut. Femeile au tras lozul necâștigător în societatea noastră și aproape în oricare alta. Au trebuit să lupte din greu pentru fiecare ameliorare a situației lor, de la dreptul la educație la cel la vot și de la legalizarea avortului la salarii egale. Unele din aceste drepturi s-au concretizat mai recent, unele încă nu, iar altele au fost consfințite, dar sunt contestate din nou. Toate acestea mi se par foarte nedrepte, și mă consider feminist.

Disprețul față de calitățile innăscute ale femeilor are o lungă tradiție în societatea occidentală, care se întinde pe cel puțin două milenii. El este acela care a justificat dintotdeauna inegalitatea dintre genuri. Astfel, filozoful german din secolul al XIX-lea Arthur Schopenhauer credea că femeile rămân copii pe tot parcursul vieții lor, trăind astfel numai în prezent, în vreme ce bărbații sunt singurii care au capacitatea de a gândi în perspectivă. Un alt filozof german, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, credea că „deosebirea

între bărbat și femeie este aceea dintre animal și plantă⁴⁴. Nu mă întrebați ce voia să spună Hegel, dar, așa cum afirma filozoafa Mary Midgley, în materie de femei, greii filozofiei occidentale au produs un număr de reflecții cu totul penibile. Obișnuitele lor divergențe de opinii nu există pe această temă: „Nu pot fi multe chestiuni în privința cărora Freud, Nietzsche, Rousseau și Schopenhauer sunt de acord între ei și cu Aristotel, Sfântul Pavel și Sfântul Toma de Aquino, dar, în privința femeilor, au păreri extrem de apropiate⁴⁵.

Nici măcar iubitul meu Charles Darwin n-a scăpat de asta. Într-o scrisoare către Caroline Kennard, o militantă americană pentru drepturile femeilor, Darwin își dă cu părerea legat de acest subiect: „Mi se pare că există o mare dificultate, care decurge din legile moștenirii, în privința faptului că ar putea deveni egalele intelectuale ale bărbatului⁴⁶.

Toate acestea, într-o epocă în care disparitățile în materie de educație puteau explica ușor contrastele intelectuale. Cât despre „legile moștenirii“ ale lui Darwin, tot ce pot spune e că mi-am devotat întreaga carieră studiului inteligenței animale și nicidecum nu am remarcat o diferență între cele două sexe. Există indivizi scilipitori, și alții nu tocmai scilipitori, de ambele părți, dar sutele de studii realizate de alții și de mine nu au evidențiat nici un fel de prăpastie cognitivă. În timp ce există o mulțime de contraste comportamentale între primatul mascul și femelă, capacitățile lor mentale par a fi evoluat în mod sincronizat. Și în specia noastră, de asemenea, chiar și domeniile cognitive în mod tradițional asociate cu un singur gen, precum abilitățile matematice, se dovedesc imposibil de departajat dacă sunt testate pe eșantioane suficient de mari.⁷ Ideea de ansamblu a unui gen care este superior mental celuilalt nu este susținută în nici un fel de știința modernă.

O a doua problemă care trebuie clarificată este concepția stereotipă referitoare la celelalte primare, folosită uneori pentru a apăra inegalitățile din societatea umană. În imaginația populară, mai-muștele femelă sunt „proprietatea“ unui șef mascul și își petrec

existența făcând copii și ascultându-i ordinele. Sursa de inspirație principală a acestei idei este un studiu pe babuini de acum un secol, care, așa cum voi explica, a avut probleme metodologice majore și a generat o metaforă dubioasă.⁸ Din nefericire, studiul a rămas agățat de mentalitatea publicului, în ciuda tuturor informațiilor contrare care au survenit de atunci. Faptul că supremația masculină este ordinea naturală a lucrurilor a fost decretat iarăși și iarăși de o grămadă de scriitori populari din secolul trecut, iar o carte din 2002, intitulată *King of the Mountain*, scrisă de psihiatrul american Arnold Ludwig, continuă să susțină:

Cei mai mulți dintre oameni au fost programați social, psihologic și biologic cu nevoia ca o figură masculină dominantă să le guverneze viața comună. Iar această programare corespunde foarte îndeaproape cu felul cum funcționează toate societățile de primate antropoide.⁹

Unul din scopurile pe care le am aici e să îmi dezvăț cititorii de ideea unui stăpân de sex masculin obligatoriu. La origine, studiul primatelor s-a referit la o specie de care nu suntem foarte apropiați. Noi aparținem unei familii extinse de maimuțe (antropoidele sau hominidii), și nu celei a babuinilor. Dacă studiem speciile cele mai apropiate, din familia antropoidelor, obținem o imagine mult mai nuanțată, în care masculii dețin mai puțin control decât ne-am putea imagina.

Chiar dacă primatele mascul pot fi agresive, e important să înțelegem faptul că nu și-au dobândit agresivitatea și statura mai mare pentru a-și domina femelele. Nu cu asta se ocupă zi de zi. Date fiind cerințele mediului, femelele au evoluat și ele până la dimensiunea optimă pentru ele. Corpurile lor sunt perfecte pentru genul de mâncare pe care îl culeg, pentru distanțele pe care le parcurg, pentru numărul de copii pe care îi cresc și pentru speciile de animale de pradă de care reușesc să se apere. Evoluția i-a împins pe masculi dincolo de acest ideal, pentru a fi capabili să se lupte mai bine unii cu alții.¹⁰ Cu cât competiția dintre ei este mai intensă, cu atât caracteristicile lor fizice sunt mai impresionante. La unele specii, precum gorila, masculul e de două ori mai

mare decât femela. Și, din moment ce scopul tuturor luptelor dintre masculi este acela de a ajunge la femelele cu care vor să se reproducă, a le face acestora rău sau a le lua mâncarea nu e niciodată scopul masculilor. De fapt, cele mai multe primatemele dețin un mare grad de autonomie, culegând fructe întreaga zi pentru ele însele și socializând unele cu altele, în timp ce masculii au un rol periferic în existența lor. Societatea tipică de primateme este, în esență, o rețea de afinități între femele, condusă de matriarhe.

Am mai văzut la lucru ideea șefului mascul atunci când a fost lansat *Regele leu*. În film, leul mascul este înfățișat ca șef – fiindcă cea mai mare parte a publicului nu își poate închipui un alt tip de regat. Mama lui Simba, puiul care va moșteni tronul regelui, aproape că nu joacă nici un rol în film. Și totuși, chiar dacă leii sunt mai mari și mai puternici decât leoaicele, ei nu joacă un rol central în haită. Aceasta este în esență o asociere între surori, care duc greul vânătorii și al îngrijirii puilor. Leii masculi rămân în preajmă timp de câțiva ani înainte de a fi expulzați de rivali. Așa cum spune Craig Packer, unul dintre cei mai mari experți în lei din lume, „femelele sunt esența. Sufletul haitei. Masculii vin și pleacă”.¹¹

Atunci când ne compară pe noi înșine cu alte specii, mass-media accentuează o realitate superficială. Cu cât intrăm în profunzime însă, cu atât lucrurile arată diferit. Desigur, la acest nivel, sunt reflectate diferențe substanțiale între sexe, dar nu în mod necesar cele la care ne-am așteptat. În plus, multe primateme au ceea ce eu numesc *potențiale*, cu alte cuvinte capacități care se exprimă rar sau care se observă greu. Un bun exemplu de așa ceva sunt aptitudinile de lider feminine, așa cum le-am descris în ultima mea carte, *Mama's Last Hug (Mama. Ultima îmbrățișare)*, despre cea care a fost atâta vreme femela alfa de la Grădina Zoologică Burgers. Mama era, fără discuție, centrul vieții sociale, chiar dacă, conform deznodămintelor luptelor, era situată mai jos decât masculii de top. Cel mai bătrân dintre aceștia, de asemenea, se afla și el undeva mai jos în ierarhia confruntărilor, dar avea la rândul

lui un rol central. Pentru a înțelege cum aceste maimuțe mai vârstnice conduceau împreună o mare colonie de cimpanzei, trebuie să privim dincolo de aptitudinile de dominare fizică și să ne dăm seama cine ia deciziile sociale critice. Trebuie să distingem puterea politică de dominare. În societățile noastre, nimeni nu confundă puterea cu forța musculară, și același lucru se întâmplă și cu celelalte primat. ¹²

Alt potențial este capacitatea de a purta de grijă a primatelor mascul. Uneori o remarcăm după moartea unei mame, când orfanul începe brusc să ceară atenție. Cimpanzeii masculi adulți aflați în libertate au fost văzuți adoptând un pui și îngrijindu-l cu dragoste uneori timp de ani de zile. Masculul își va încetini mersul pentru puiul adoptat, îl va căuta dacă s-a rătăcit și va fi cu el la fel de protector ca mama lui. Fiindcă oamenii de știință tind să sublinieze comportamentele tipice, nu insistăm prea adesea asupra acestor potențiale. Și totuși, ele influențează rolurile de gen umane, dat fiind că trăim într-o societate care se schimbă, testând limitele a ceea ce e capabilă să facă specia noastră. Avem deci toate motivele să vedem ce putem afla despre noi înșine din comparațiile cu alte primat. ¹³

Chiar și cei care se îndoiesc de explicațiile evoluționiste și cred că nouă, oamenilor, nu ni se aplică aceleași reguli vor trebui să admită un adevăr elementar despre selecția naturală. Nici o persoană care pășește în momentul de față pe suprafața Pământului nu ar fi ajuns aici dacă n-ar fi avut strămoși care au supraviețuit și s-au reproduș. Toți acești strămoși au conceput copii și i-au crescut cu succes, sau i-au ajutat pe alții să-i crească. Nu există excepții de la această regulă, pentru că cei care nu au putut face asta nu sunt strămoșii nimănui.

Genele lor lipsesc din moștenirea noastră genetică.

Societatea modernă este pe punctul de a corecta diferențele de gen în materie de putere și privilegii. Totuși, femeile nu pot face asta singure. Rolurile de gen sunt atât de dependente unele de altele, încât și bărbații, și femeile trebuie să se schimbe în același